

ایران و گات^(۱)

مرتضی شیروودی

کارشناس ارشد علوم سیاسی

چکیده مقاله

جهان پس از جنگ جهانی دوم، در آغاز راهی پر فراز قرار گرفت که از آن با عنوان جهانی شدن (= Globalization)^(۲) یاد می‌شود. پدیده جهانی شدن که بیشتر از سوی کشورهای غربی به ویژه آمریکا مطرح و دنبال شد، ابعاد مختلفی به خود گرفت. از این رو، بخشی از فرایند جهانی شدن، که به عرصه اقتصاد کشیده شده است. سبب تأسیس سازمان‌های اقتصادی بین‌المللی چون صندوق بین‌المللی پول^(۳) بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه^(۴) (بانک جهانی)، شرکت مالی بین‌المللی^(۵) مؤسسه بین‌المللی توسعه^(۶) و گات گردید که در این راستا، گات اهداف، اصول و ارکان ویژه‌ای پیدا کرد.

مقدمه

یک دهه پس از تأسیس گات، ایران تصمیم به مشارکت و عضویت در آن گرفت، یعنی تلاش ایران برای پیوستن به Gatt به ۱۳۳۷ ش. / ۱۹۵۸ م.^(۷) هنگامی که دولت وقت (= دکتر منوچهر اقبال) کمیته‌ای مرکب از وزارت خانه‌های بازرگانی، انحصارات و گمرکات، کشاورزی و سازمان برنامه و بودجه برای بررسی منافع و مضار این الحاق تشکیل داد، برمی‌گردد. به دیگر سخن، حدود سال است که هر از گاهی، الحاق یا عدم الحاق ایران در این سازمان مطرح شده است.^(۸)

سابقه تلاش طولانی ایران برای پیوستن و یانپیوستن به گات، ضرورت شناخت آن را برای ایرانیان، اجتناب ناپذیر می‌سازد. همچنین، برای پی بردن به فواید و معایب الحاق به گات نیز، شناخت اصول، اهداف، ارکان و... ضروری است. این مقاله در صدد است با ارائه تصویری از گات، برخی از ابهامات و سؤالات موجود در این زمینه پاسخ دهد.

تاریخچه

قبل از آن که جنگ جهانی دوم پایان پذیرد، ضرورت همکاری بین‌المللی در همه عرصه‌ها، چون اقتصاد، به منظور جلوگیری از جنگ و... احساس می‌شد. از این رو، یکی از هدف‌های منشور آتلانتیک (= Atlantic Charter)^(۹) که در ۱۳۲۰ ش / اوت ۱۹۴۱ م، بین فرانکلین روزولت - رئیس جمهور آمریکا - و وینستون چرچیل - نخست وزیر انگلیس - امضا شد، ایجاد یک نظام (= سیستم) تجارت جهانی بود که بر پایه مبادله آزاد کالا خدمات پایه گذاری گردید.^(۱۰) بعد از آن، مذاکرات در این باره، بین انگلیس، کانادا و آمریکا آغاز شد و با مشارکت دیگر کشورها در اثنای جنگ جهانی دوم ادامه یافت. سرانجام آمریکا در ۱۷ دی ۱۳۲۴ ش. ۶ دسامبر ۱۹۴۵ م. پیشنهاد کرد، همایشی (= کنفرانسی) مرکب از نمایندگان کشورها جهت بررسی مسائل مربوط به منع محدودیت‌های گمرکی و تأسیس یک سازمان بین‌المللی تجاری تشکیل شود. شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد که یکی از ارکان اصلی سازمان است، در ۲۹ بهمن ۱۳۲۵ ش / ۱۸ فوریه ۱۹۴۶ در لندن، همایشی برای بررسی پیشنهاد آمریکا بر پا کرد. تلاش‌های شرکت کنندگان برای دست یابی به یک توافق کلی بی نتیجه ماند.^(۱۱)

سال بعد شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد، دو همایش همزمان درباره تجارت جهانی برگزار کرد:

۱- همایش اول که از ۲۰ فروردین تا ۳۰ شهریور ۱۳۲۶ ش. / ۱۰ آوریل تا ۲۲ اوت ۱۹۴۷ م. به طول کشید، طرح و اساس نامه سازمان بین‌المللی تجارت را تهیه کرد، ولی تصویب آن به همایش هاوانا - پایتخت کوبا - موکول شد.

در این همایش که از ۳۰ فروردین تا ۲۹ شهریور ۱۳۲۶ ش. / ۲۱ سپتامبر تا ۲۴ مارس ۱۹۴۷ برپا گردید، اساس نامه نهایی سازمان بین‌المللی تجارت توسط ۵۶ کشور

دنیا، در ۱۰۶ ماده و ۱۶ ضمیمه آماده شد (= منشور هاوانا)، ولی تنها ۲۳ کشور جهان در ۷ آبان ۱۳۲۶ ش. / ۱۳۰ اکتبر ۱۹۴۷ م. آن را امضا کردند. بنابراین، به علت تعداد کم امضا کنندگان، سازمان مذکور به عنوان سازمان جهانی پذیرفته نشد. (۱۲)

۲- در همایش دوم که از ۲۰ فرودین ۷ آبان ۱۳۲۶ ش. / ۱۰ آوریل تا ۱۳۰ اکتبر ۱۹۴۷ م. برگزار گردید، توافقاتی در زمینه مزایا و معافیت‌های گمرکی صورت گرفت. همچنین کشورهای شرکت کننده در این همایش، تصمیم گرفتند، تا زمان تصویب اساس نامه سازمان بین‌المللی تجارت، همین توافقات به طور موقت و چند جانبه بین کشورهای جهان در زمینه مسائل گمرکی به مرحله اجرا در آید. این همان موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت یا گات (General Agreement on Tariffs and Trade) است که از ۱۰ دی ۱۳۲۷ ش. / اول ژانویه ۱۹۴۸ م. به عنوان قانون بین‌المللی تجارت لازم‌الاجرا شد. (۱۳)

در اساس نامه سازمان بین‌المللی تجارت، پیش‌بینی شده بود که این سازمان به عنوان یک مؤسسه تخصصی سازمان ملل متحد در آید، و در مورد مسایل تجاری بین‌المللی، به وضع مقررات و قواعد مشخص بپردازد، و نیز به حل و فصل مسایل تجاری جهانی همت گمارد. اما چون، این اساس نامه تا ۱۳۷۴ ش. / ۱۹۷۵ م. به تصویب بیشتر کشورهای جهان در نیامد، موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت، تنها وسیله‌ای بود که به علت موافقت کشورها با مفاد آن، مبنای حقوقی پیدا کرد، و به صورت تشکیلاتی زیر نظر سازمان ملل متحد در آمد، و همچنین به عنوان تنها نهاد جهانی که دارای قواعد و مقرراتی در مورد بازرگانی جهانی است، باقی ماند و به فعالیت خود در این باره ادامه داد. بنابراین، GATT هیچ‌گاه به عنوان یک مؤسسه تخصصی سازمان ملل متحد پذیرفته نشد، چون مؤسسه تخصصی سازمان ملل متحد مؤسسه‌ای است که به موجب معاهده منعقد شده بین بیشتر دولت‌های دنیا شکل گرفته باشد، در حالی که گات، معاهده دو یا چند جانبه بوده است. (۱۴)

اهداف و وظایف

هدف‌های عمده گات عبارتند از:

- ۱- ارتقای سطح زندگی مردم کشورهای عضو؛
- ۲- بهره‌برداری مؤثرتر از منابع جهانی؛

۳- فراهم آوردن امکانات اشتغال کامل؛

۴- گسترش تولید و تجارت بین المللی؛

۵- افزایش سطح درآمدهای واقعی؛

۶- افزایش سطح تقاضا؛

برخی از منابع در مورد اهداف گات به همین عناوین اشاره کرده‌اند، به عنوان مثال:
الف - در کتاب فرهنگ علوم سیاسی آمده است، هدف‌های گات عبارتند از: «تقلیل موانع تجاری، بالا بردن سطح زندگی، بهره برداری کامل از منابع جهانی و بسط تولید و مبادله کالا» (۱۵)

ب - آلبرشت وبر در این باره می‌گوید: «هدف اصلی» گات، ایجاد یک نظام اقتصادی بین المللی آزاد است که در آن، دخالت دولت در امور تجاری به حداقل برسد و بنگاه‌های تولیدی از قدرت و شانس رقابتی یکسان در سطح بین المللی برخوردار باشند. (۱۶)

ج - فرهنگ روابط بین الملل، GATT را یک سازمان بین المللی می‌داند که با این هدف که صحنه‌ای برای مذاکرات و وسیله‌ای برای انعقاد قراردادهایی در مورد کاهش تعرفه‌ها و دیگر موانع برای رشد و توسعه بازرگانی در میان اعضا می‌باشد پدید آمده است. (۱۷)

د - نویسنده کتاب مبانی و کلیات علوم سیاسی، درباره هدف گات می‌گوید: بالا رفتن سطح زندگی مردم، رسیدن به اشتغال کامل، افزایش مداوم درآمدها، استفاده کامل از منابع جهانی، بهبود اقتصاد کشورها، تقلیل موانع گمرکی و بسط تولید و مبادله کالا و... از اهداف گات است. (۱۸) از این رو، می‌توان گفت که هدف اصلی گات " ایجاد یک نظام بازرگانی آزاد و بدون محدودیت است. (۱۹)

بنابراین هدف‌ها، و وظایف زیر را بر عهده دارد:

۱- انجام مذاکرات درباره تقلیل تعرفه و دیگر موانع بازرگانی؛

۲- وضع مقررات حاکم بر سیاست‌های بازرگانی اعضا؛

۳- ارائه سیاست و راهبردهای بازرگانی جدید؛

۴- حل و فصل اختلافات بازرگانی اعضا. (۲۰)

اصول

تحقق اهداف و انجام وظایف فوق از طریق رعایت و اجرای اصول زیرامکان پذیر بود:

۱- اصل دولت کامله الوداد: بر پایه این اصل، اگر یکی از اعضای گات، امتیاز یا شرایط مساعدی در رابطه با عوارض گمرکی وارداتی یا صادراتی به کشوری اعطا و یا فراهم نماید، این امتیاز یا شرایط استفاده، خود به خود به سایر کشورهای عضو نیز تسری پیدا می‌کند و آنان نیز می‌توانند از آن امتیاز یا شرایط استفاده نمایند. همچنین این اصل می‌گوید، کشور واگذار کننده امتیاز نمی‌تواند مانع استفاده کشور دیگر عضو از این امتیازات یا شرایط شود. به بیان دیگر، اعطای این امتیاز به دیگر کشورهای عضو الزامی می‌شود البته:

الف - اگر قبل از تأسیس گات، بین دو کشور مقررات خاص گمرکی وجود داشته است، این مقررات، بعد از آن که آن دو کشور به عضویت گات درآمدند، از شمول اصل دولت کامله الوداد، مستثنی است.

ب - مقررات گمرکی موجود در اتحادیه‌های اقتصادی منطقه‌ای و مناطق تجارت آزاد، چه قبل و چه بعد از تأسیس گات، از شمول اصل دولت کامله الوداد خارج است.

ج - اجرای مقررات گمرکی برای محصولات کشورهای در حال توسعه نیز شامل اصل مذکور نمی‌شود. (۲۱)

۲- اصل تسری رفتار داخلی: این اصل که مکمل اصل دولت کامله الوداد است، بر پایه ماده ۳ اساس نامه گات شکل گرفته است. بر اساس اصل مذکور، رعایت رفتار یکسان در قبال کالاهای داخلی و خارجی الزامی است. یعنی اینکه باید مقررات مربوط به کالاهای داخلی با مقررات مربوط به کالاهای خارجی یکسان باشد. بنابراین، دولت نمی‌تواند برای کاستن اثر تعرفه‌های گمرکی که بر محصولات داخلی به هنگام ورود به کشور دیگر وضع می‌شود، به تصویب مقررات تبعیض آمیز مانند پرداخت یارانه پردازد. زیرا، این مسأله با منع اعمال تبعیض آمیز تجاری بین کشورهای متعاقد در تجارت بین المللی منافات دارد. (۲۲)

۳- اصل کاهش عوارض گمرکی: اعضای گات، باید با انجام مذاکرات مستمر در اجلاس‌های مختلف، کاهش مرحله‌ای و قدم به قدم عوارض گمرکی را به اجرا بگذارند.

این مذاکرات به علت این که طول می کشد و زمان آن، به جهت فنی بودن مباحث اقتصادی، طولانی می شود، به «دور» معروف است و تاکنون هشت بار برگزار شده است. اولین دور مذاکرات در ۱۳۲۶ ش. / ۱۹۴۷ م. در ژنو و آخرین آن در ۱۳۷۴ ش. / ۱۹۹۵ م. در اروگوئه برپا شد. در دور اول، عوارض گمرکی به میزان نوزده درصد از برخی از کالاهای تولیدی ۲۴ کشور عضو گات کاهش یافت. تلاش برای کاهش، تثبیت و محدود کردن تعرفه های گمرکی از آن رو انجام می گیرد که مهم ترین مانع در تجارت جهانی به شمار می رود. (۲۳)

۴- اصل تنظیم قواعد و مقررات صادراتی: هیچ یک از اعضای گات حق ندارند مانع از وضع مقررات و انجام اقدامات منجر به افزایش حجم صادرات شوند، اما اگر کشوری بخواهد با اعطای تسهیلات در جهت گسترش و بسط تولید داخلی صادراتی بکوشد، مکلف است مراتب را به سازمان گات اطلاع دهد. چون مقررات گات، مخالف اعمال تبعیض است، و در نتیجه، اعضا را از به کار بردن سهمیه ها، یارانه ای صادراتی و... نهی می کند. (۲۴)

به بیان دیگر، سه اصل در گات مورد توجه است:

اصل عدم تبعیض: بر طبق این اصل، اعمال هرگونه تبعیض در باره کالاهای داخلی و خارجی وارداتی و صادراتی ممنوع است. بر پایه این اصل است که اصولی چون اصل دولت کامله الوداد در گات اجرا می شود.

اصل منع محدودیت های کمی: در این اصل، محدود کردن مبادلات از حیث مقدار و میزان و نیز برقراری نظام سهمیه بندی ممنوع است. از این رو، هیچ کشور عضو مجاز نیست صادرات و واردات به کشور دیگر عضو را محدود یا ممنوع نماید.

اصل رفع امتیازات گمرکی: از آن جایی که تعرفه گمرکی مانع از توسعه بازرگانی است. گات می کوشد، عوارض گمرکی را در مرحله نخست کاهش دهد و در مراحل بعدی به حذف کامل آن در بین اعضا و در نهایت بین همه کشورهای جهان بپردازد. (۲۵)

گات برای دست یابی به هدف و انجام وظیفه، ساختار و تشکیلات زیر را در خود به وجود آورده بود:

الف - کنفرانس وزیران: این بخش از گات، بالاترین رکن سازمان به شمار می رفت. کنفرانس، مرکب از نمایندگان کلیه اعضا بود و با برگزاری همایش های مستمر، تأسیس

کمیته‌ها، تعیین دبیر کل و پذیرش عضو جدید، در جهت اجرای وظایف سازمان گام بر می‌داشت، کنفرانس وزیران یا مجمع عمومی، یک بار در پاییز هر سال در ژنو تشکیل جلسه می‌داد و نمایندگان کشورهای عضو در این اجلاس به مبادله نقطه نظرات خود درباره تجارت بین المللی می‌پرداختند و تصمیمات لازم را بر اساس اکثریت مطلق اتخاذ می‌کردند. (۲۶)

ب - شورای عمومی: هدایت کلی و نظارت بر فعالیت های سازمان ونیز حل اختلافات بین اعضا، تعیین خط مشی تجاری کشورهای عضو، ارتباط و همکاری با سایر سازمان‌ها و تصویب مقررات مالی و بودجه گات را بر عهده داشت. شورای عمومی یا شورای نمایندگان که در ۱۳۳۹ ش. / ۱۹۶۰ م. به وجود آمد، سالیانه شش جلسه در ژنو سوئیس برپا می‌کرد. کلیه کشورهای عضو می‌توانستند در شورای نمایندگان عضویت داشته باشند. (۲۷)

ج - رکن حل اختلاف: این رکن به منظور مشورت و حل اختلاف اعضا تشکیل می‌شد و بر حُسن اجرای احکام و توصیه‌های گات نظارت می‌کرد. از این رو، کشورهای عضو ملزم به رعایت تصمیمات رکن اختلافات بودند.

د - رکن بررسی خط مشی تجاری: از مهم‌ترین وظایف این رکن، بررسی خط مشی‌ها و رویه‌های تجاری همه اعضا از لحاظ تأثیر آن‌ها بر نظام چند جانبه تجاری بود. این رکن همچنین تأثیر تحولات محیط تجاری بر بازرگانی را بررسی می‌کرد.

ه - شوراهای تخصصی: شورای تجارت کالا، شورای تجارت خدمات، شورای تجارت حقوق مالکیت معنوی، مجموع شوراهایی هستند که در کنار کمیته‌های تخصصی، وصول به انجام وظایف سازمان را تسهیل می‌بخشیدند.

و - کمیته‌های تخصصی: کنفرانس وزیران در اجرای وظایف خود، کمیته‌های تجارت و توسعه، محدودیت‌های تراز پرداخت‌ها، بودجه و مالی را تأسیس کرده بود. اعضای این کمیته‌ها، کارمندان دولت‌های عضو هستند. کمیته‌ها قادرند در مورد مسایل مختلف بررسی کرده و تصمیمات حاصله را به مجمع عمومی یا شورای نمایندگان پیشنهاد نمایند. کمیته‌های گات دو دسته‌اند: گروه اول، شامل کمیته‌های دائمی و گروه دوم، شامل کمیته‌های موقتی بودند که برای مطالعه و بررسی مسایل خاص تشکیل می‌شدند.

ز - دبیر خانه: مجمع عمومی و دبیر خانه، جزو اولین ارکان گات به شمار می‌رفتند. در

رأس دبیر خانه، دبیر کل قرار دارد و به وظایفی چون نصب کارکنان، تعیین و ظایف آنها، بر آورد بودجه و تنظیم بیلان کارگات می پرداخت. در واقع، دبیر کل و دبیرخانه، امور اداری سازمان را تنظیم می کردند و زمینه را برای تشکیل جلسات فراهم می آورند. (۲۸)

ح - گروه مشورتی هجده: گات در ۱۳۵۴ ش. / ۱۹۷۵ م. گروهی را به این نام به وجود آورد نه عضو این گروه، نماینده کشورهای توسعه یافته و نه عضو دیگر، نماینده کشورهای در حال توسعه بودند. گروه مذکور وظیفه داشت گسترش و بسط روابط تجاری بین کشورهای عضو را نظارت کرده و روابط بین گات و صندوق بین المللی پول را در رابطه با مشکلات ارزی بین المللی تنظیم کند. تولد این گروه، از یک سو، نشان دهنده برابری دو بلوک شرق و غرب و دو دسته کشورهای توسعه یافته و نیافته در اداره تجارت جهانی بود و از سوی دیگر، نمایان گر آن بود که کشورهای صنعتی جهان می کوشیدند خود را از اتهام جهان سوم که گات به یک باشگاه اغنیا تبدیل شده است، نجات دهند. (۲۹)

نتیجه بحث

گات در کاهش موانع بازرگانی به عنوان عمده ترین مانع تجارت آزاد، مذاکرات و عملکرد موفقیت آمیزی داشت، و از این رو، از بروز جنگ های بازرگانی عمده جلوگیری کرد و به وسیله گات مقررات جامعی بر امور بازرگانی وضع گردید و موانع غیر تعرفه ای به شدت تحت کنترل قرار گرفت. اما هدف اصلی گات که پدید آوردن یک نظام بازرگانی آزاد و بدون محدودیت بود، به طور کامل برآورده نشد؛ زیرا:

اولاً، حدود نیمی از کشورهای جهان چون بیشتر کشورهای کمونیست به عضویت گات در نیامده بودند تنها پس از فروپاشی شوروی سابق، تعداد اعضای کمونیست گات افزایش یافت.

ثانیاً، کشورهای در حال توسعه «گات» را یک نظام اقتصادی عادلانه نمی دیدند و همکاری زیادی با آن نداشتند. علاوه بر آن، این سازمان با دو مشکل روبرو بود. (۳۰)

۱- روابط تجاری بین کشورهای کمونیست و دولت های غیر کمونیست به دشواری صورت می گرفت، چون، کشورهای کمونیست از مقررات گات پیروی نمی کردند.

۲- دولت های صنعتی، موانع زیادی در خصوص واردات کالاهای اولیه کشورهای در حال توسعه فراهم کردند. (۳۱)

بنابراین، عدم توفیق کامل گات در نیل به اقتصاد آزاد (= هدف اصلی گات) و نیز وجود مشکلات فوق و همچنین، فروپاشی شوروی سابق که فرآیند جهانی شدن به سرکردگی غرب را تشدید کرد، زمینه‌های ناکارآمد و ناکارایی و نابودی گات و تأسیس سازمان تجارت جهانی (World Trade Organization) یا W.T.O را در ۱۳۷۵ ش. / ۱۹۹۶ م. فراهم آورد.

سخن ما

قبل از انحلال گات، ایران در مواجهه و مقابله با آن، همواره بر سر دو یا چند راهی ایستاده بود. به آن دلیل که:

الف - گات به دنبال ایجاد نظام اقتصاد آزاد جهانی بر اساس اندیشه‌های لیبرالیستی غرب بود. در دوره پهلوی دوم (= محمد رضا شاه؟!) الحاق به این فرایند خوشایند بود، ولی زمینه‌های اقتصادی داخلی این الحاق، وجود نداشت. پس از انقلاب، نه الحاق به گات چندان خوشایند بود و نه آمادگی لازم برای عضویت در آن فراهم بود.

ب - آمریکا از جهانی شدن اقتصاد که گات مقدمه آن را فراهم می‌آورد، بیشترین سود را می‌برد؛ زیرا اقتصاد قوی آمریکا می‌توانست دیگر اقتصادها را شکست دهد و خود را حاکم بر جهان سازد. در حالی که ایران پس از انقلاب با هر گونه رهبری جهانی آمریکا مخالفت می‌ورزید.

ج - الحاق به گات، تغییرات اساسی در کشاورزی پدید آورد؛ اما کشاورزی ایران، ناتوان از مواجهه منطقی با این تغییرات بود. به سخن اقتصاددان به نام «سِر جیمز گلد اسمیت» در این باره بنگرید:

«بیشترین اثرات اقتصادی و اجتماعی پیمان گات متوجه بخش کشاورزی است. یکی از پیشنهادها ی اساسی گات، سازماندهی دوباره اقتصاد کشاورزی در سطح جهان تحت عنوان افزایش کارایی و بهره‌وری است در بخش کشاورزی اقتصادهای توسعه یافته غرب که هزینه نیروی کار و سطح رفاه در آنها بالاست، افزایش بهره‌وری سرانه تولید، تدبیر معقولی است. اما در حال حاضر بیش از ۳ میلیارد نفر جمعیت دنیا در مناطق روستایی به سر می‌برند. اگر پیمان گات در

اعمال روش کشت متمرکز در سطح جهانی موفق شود، زندگی اقتصادی نزدیک به دو میلیارد نفر از این جمعیت روستائیان مختل می‌شود. اگر این مردم نتوانند کاری در بخش‌های صنعت و خدمات پیدا کنند، طولی نمی‌کشد که دنیا شاهد مهاجرت دسته جمعی مردم سرگردان و مصیبت زده روستائی خواهد بود. پدیده نوینی که من آن را آوارگان گات می‌نامم.» (۳۲)

پی نوشت‌ها:

- ۱ - گات (= Gatt) مخفف نام موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت (General Agreement on Tariffs and Trade =)
- ۲ - معادل‌های لاتین از دو کتاب زیر انتخاب شده است:
الف - علی آقابخشی، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران ۱۳۷۴.
ب - غلامرضا علی بابایی، فرهنگ روابط بین الملل، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۷۵.
- ۳ - Internation Monetary Fund (IMF)
- ۴ - Internation Bank for Reconstruction and Development (IBRD)
- ۵ - Internation Finance Corporation (IFC)
- ۶ - Internation Development Association (IDA)
- ۷ - معادل‌های تاریخ شمسی و میلادی از کتاب تقویم تطبیقی ۱۴۱ ساله، اثر حسام سرلتی استخراج شده است.
- ۸ - روزنامه همشهری، ۲۷ تیر ۱۳۸۰، ص ۱۷.
- ۹ - پس از منشور آتلانتیک، اعلامیه ملل متحد (۱۳۲۱ ش / ۱۹۴۲م)، کنفرانس مسکو (۱۳۲۲ ش / ۱۹۴۲م)، کنفرانس تهران (۱۳۲۳ ش / ۱۹۴۳م) کنفرانس دامبارتن اوکس (۱۳۲۳ ش / ۱۹۴۴م)، کنفرانس یالتا (۱۳۲۴ ش / ۱۹۴۵م) و کنفرانس سانفرانسیسکو (۱۳۲۴ ش / ۱۹۴۵م) به تأسیس سازمان ملل متحد مدد رساند. رک: داود آقایی، سازمان‌های بین المللی، ص ۹۷، قم، دانشکده شهید محلاتی، ص ۱۳۷.
- ۱۰ - جک سی. بلینو و روی آلتون، فرهنگ روابط بین الملل، ترجمه حسن پستا، ص ۲۱۹ تهران؛ فرهنگ معاصر، ۱۳۷۵.
- ۱۱ - البرشت ویر، سازمان‌های بین المللی اقتصادی، ترجمه طهماسب محتشم دولت شاهی، ص ۹۵، تهران؛ فرزاتگان، ۱۳۷۰، نسوین مصفا، راهنمای سازمان ملل متحد، ج ۲، ص ۳۵۹، تهران؛ دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۴.
- ۱۲ - همان.
- ۱۳ - همان.
- ۱۴ - همان.
- ۱۵ - آقابخشی، ص ۱۳۴.
- ۱۶ - ویر، ص ۹۹.

- ۱۷ - پلینو و آلتون، ص ۲۰۵.
- ۱۸ - جلال الدین مدنی، مبانی و کلیات علوم سیاسی، ج ۱ ص ۵۱۶، تهران؛ مؤلف، ۱۳۷۲.
- ۱۹ - پلینو و آلتون، ص ۲۰۷.
- ۲۰ - همان، ص ۲۰۶.
- ۲۱ - وبر، ص ۱۰۱.
- ۲۲ - همان.
- ۲۳ - همان.
- ۲۴ - پلینو و آلتون، ص ۲۰۶.
- ۲۵ - مدنی، ص ۵۱۷.
- ۲۶ - وبر، ص ۹۸؛ مصفا، ص ۳۶۴.
- ۲۷ - همان.
- ۲۸ - همان.
- ۲۹ - پلینو و آلتون، ص ۲۰۶.
- ۳۰ - همان، ص ۲۰۷.
- ۳۱ - علی بابایی، ص ۲۲۵.
- ۳۲ - آقابخشی، ص ۱۳۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی